OILAVIY TARBIYA USLUBLARINING O‘QUVCHI SHAXSI VA O‘ZLASHTIRISH DARAJASIGA PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK TA’SIRI

Aliyeva Ominaxon Xurshid qizi
Imotdinova Sevinch Raim qizi
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali,
Psixologiya yo‘nalishi 3-bosqich talabalari
Ilmiy rahbar: ***Yuldasheva Sojida Zoyirovna — O‘zMU Jizzax filiali o‘qituvchisi***

Annotatsiya: Ushbu maqolada oiladagi tarbiya uslublari (demokratik, avtoritar, liberal va giperopeka yondashuvlari) hamda ularning maktab o‘quvchilari psixologik rivojlanishi, emotsional barqarorligi, o‘z-o‘zini baholashi va o‘quv fanlarini o‘zlashtirish ko‘rsatkichlariga ta’siri keng qamrovli tadqiq etilgan. Shuningdek, ota-ona va maktab o‘rtasidagi hamkorlik mexanizmlari, oilaviy ziddiyatlarning o‘quvchi kognitiv jarayonlariga ta’siri hamda konstruktiv tarbiya madaniyatini shakllantirish yo‘llari empirik kuzatuvlar asosida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: oilaviy tarbiya uslublari, demokratik tarbiya, avtoritar yondashuv, liberal tarbiya, giperopeka, o‘quv faoliyati samaradorligi, emotsional intellekt, oila va maktab hamkorligi, shaxs kamoloti.

Kirish

Inson shaxsining ilk poydevori, uning dunyoga bo‘lgan munosabati va o‘z «Men»ini anglash jarayoni bevosita oila muhitida shakllanadi. Maktab o‘quvchiga tizimli bilim berishi, uni jamiyat hayotiga va kasbiy faoliyatga tayyorlashi mumkin, biroq bolaning ichki ruhiy barqarorligi, qiyinchiliklarni yengish qobiliyati va o‘z kuchiga bo‘lgan ishonchi ota-onasining unga qanday munosabatda bo‘lishiga bog‘liq. Buyuk ma’rifatparvar Abdurauf Fitrat oilaning jamiyat va farzand taqdiridagi hal qiluvchi o‘rni haqida fikr yuritar ekan: *«Har bir millatning saodati va izzati, albatta, shu xalqning ichki intizomi va totuvligiga bog‘liqdir; tinchlik va totuvlik esa shu millat oilalarining intizomiga tayanadi»*, — deb ta’kidlagan edi [1].

Maktab amaliyotida ko‘pincha o‘quvchining darslarni yaxshi o‘zlashtira olmasligi, diqqatining tarqoqligi yoki darsga qiziqish bildirmasligi faqat uning aqliy qobiliyati yoki dangasaligi bilan izohlanadi. Aslida esa ko‘plab o‘quvchilarning past o‘zlashtirishi ortida oiladagi noto‘g‘ri tarbiya uslubi, haddan tashqari qattiqqo‘llik, hissiy sovuqlik yoki aksincha, me’yoridan ortiq nazorat yotadi. Mazkur maqolada oilaviy tarbiya uslublarining o‘quvchi ruhiyati, kognitiv jarayonlari va ta’limdagi muvaffaqiyatiga ko‘rsatadigan psixologik-pedagogik ta’siri har tomonlama tahlil qilinadi.

Asosiy qism

1. Oilaviy tarbiya uslublarining psixologik-pedagogik tasnifi Psixologiya va pedagogika fanlarida ota-onalarning farzand tarbiyasidagi yondashuvlari ikki asosiy mezon — talabchanlik (nazorat) va emotsional iliqlik (qo‘llab-quvvatlash) darajasiga ko‘ra tasniflanadi [2]. Amerikalik psixolog Diana Baumrind o‘zining ko‘p yillik tadqiqotlarida ota-ona nazorati va mehr-e’tibor o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganib, shunday xulosaga kelgan: *«Bolaning mustaqil fikrlovchi va ruhiy sog‘lom shaxs bo‘lib ulg‘ayishi uchun oilada qat’iy intizom bilan bir qatorda yuqori darajadagi mehr-muhabbat va o‘zaro tushunish muvozanati saqlanishi shart»* [6].

Zamonaviy oila psixologiyasida tarbiya uslublarining to‘rtta asosiy ko‘rinishi alohida ajratib o‘rganiladi:

Avtoritar (buyruqbozlikka asoslangan) uslub: Yuqori darajadagi nazorat va qat’iy talablar mavjud, biroq emotsional yaqinlik va bolaning fikrini tinglash deyarli yo‘q. Ota-ona qarorlari muhokama qilinmaydi.

Demokratik (avtoritetga asoslangan) uslub: Ota-ona bolaga aniq qoidalar va mas’uliyat chegaralarini belgilaydi, ammo shu bilan birga uning fikrini hurmat qiladi, tanlov erkinligi beradi va hissiy jihatdan qo‘llab-quvvatlaydi.

Liberal (beparvo yoki haddan tashqari erkinlik) uslubi: Nazorat ham, aniq talablar ham juda past. Bola o‘z holiga tashlab qo‘yilgan bo‘lib, kun tartibi va o‘quv faoliyati ota-ona tomonidan deyarli boshqarilmaydi.

Giperopeka (haddan tashqari g‘amxo‘rlik) uslubi: Ota-ona bolani barcha qiyinchiliklardan himoya qilishga urinadi, uning o‘rniga qaror qabul qiladi va hatto uy vazifalarini ham o‘zi bajarib beradi [5].

2. Noto‘g‘ri tarbiya uslublarining o‘quvchi kognitiv va emotsional rivojlanishiga salbiy ta’siri Oiladagi tarbiya uslubi bolaning maktabdagi aqliy faoliyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Avtoritar oilalarda o‘sgan o‘quvchilarda ko‘pincha *«xato qilishdan qo‘rqish»* sindromi shakllanadi. Bunday o‘quvchilar doskaga chiqqanda yoki nazorat ishi yozayotganda bilgan ma’lumotini ham kuchli hayajon tufayli esdan chiqarib qo‘yadilar. Chunki doimiy tanqid va jazo xavfi ostida yashaydigan bola miyasida stress gormoni — kortizol darajasi yuqori bo‘ladi, bu esa diqqatni jamlash va uzoq muddatli xotira mexanizmlarini tormozlaydi [4].

Liberal muhitda tarbiyalangan bolalarda esa ichki intizom va irodaviy boshqaruv sust rivojlanadi. Ular maktab qoidalariga moslashishda qiynaladilar, dars tayyorlashni oxirgi daqiqaga qoldiradilar va o‘z xatolari uchun mas’uliyatni boshqalarga (o‘qituvchi yoki sinfdoshlariga) yuklashga moyil bo‘ladilar. Giperopeka sharoitida ulg‘aygan o‘quvchilarda esa psixologiyada *«o‘rganilgan ojizlik»* deb ataluvchi holat yuzaga keladi: ular mustaqil fikrlashdan cho‘chiydilar va kichik to‘siqqa duch kelganda ham darrov kattalar yordamini kutadilar [5].

3. Demokratik tarbiya va «ijobiy mustahkamlash» mexanizmining samaradorligi Demokratik uslub hukmron bo‘lgan oilalarda ota-onalar farzandiga buyruq beruvchi nazoratchi emas, balki yo‘l ko‘rsatuvchi maslahatchi sifatida yondashadilar. Mashhur pedagog V.A. Suxomlinskiy bu borada shunday yozadi: *«Ota-ona farzandiga buyruq beruvchi boshliq emas, balki uning qalbiga quloq soluvchi dono do‘st bo‘la olsagina, tarbiya haqiqiy san’atga aylanadi»* [3].

Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bolaning o‘quv faoliyatini rag‘batlantirishda jazolashdan ko‘ra **ijobiy mustahkamlash** (konstruktiv maqtov) bir necha barobar samaraliroq ishlaydi [7]. Bunda ota-onaning maqtovi bolaning shaxsiy xususiyatiga emas (*«Sen juda aqllisan»*), balki uning sarflagan mehnatiga va harakatiga qaratilishi lozim (*«Sen bu murakkab masalani yechish uchun sabr bilan harakat qilding, natijasi a’lo bo‘ldi»*). Bunday yondashuv o‘quvchida qiyinchiliklardan qo‘rqmaslik va o‘z ustida ishlash motivatsiyasini shakllantiradi. Shuningdek, oilada emotsional qo‘llab-quvvatlash — ya’ni bola maktabdan xafa bo‘lib kelganda uni darhol ayblamasdan, avval his-tuyg‘ularini tinglash va tinchlantirish o‘quvchining ruhiy tiklanishini tezlashtiradi [2].

4. Oila va maktab hamkorligi — barkamol shaxs shakllanishining asosiy omili O‘quvchining ta’limdagi muvaffaqiyati **«Ota-ona — O‘quvchi — O‘qituvchi»** uchburchagining o‘zaro uyg‘un ishlashiga bog‘liq. Agar oilada maktab va o‘qituvchi shaxsiga nisbatan hurmat saqlansa, bolada bilim olishga nisbatan ijobiy munosabat mustahkamlanadi. Aksincha, ota-onaning bola oldida o‘qituvchini tanqid qilishi yoki maktab talablarini pisand qilmasligi o‘quvchida ichki ziddiyat (kognitiv dissonans) keltirib chiqaradi va uning darslarga bo‘lgan mas’uliyatini pasaytiradi [3]. Shu bois zamonaviy maktab amaliyotida ota-onalar bilan faqat baholar yoki intizom masalasida emas, balki bolaning yosh psixologiyasi va emotsional ehtiyojlari yuzasidan muntazam psixologik-pedagogik maslahatlar tashkil etish zarur.

5. Empirik kuzatuv va tadqiqot natijalari Oilaviy tarbiya uslublarining o‘quvchilar o‘zlashtirish darajasi hamda psixologik holatiga ta’sirini o‘rganish maqsadida umumta’lim maktabining 7–9-sinflarida tahsil olayotgan 72 nafar o‘quvchi va ularning ota-onalari ishtirokida E.G. Eydemiller va V. Yustitskisning «Oilaviy tarbiya tahlili» (ASV) hamda Filipsning «Maktab xavotirlanishi darajasini aniqlash» metodikalari asosida tadqiqot o‘tkazildi. Tadqiqot davomida o‘quvchilar oiladagi yetakchi tarbiya uslubiga ko‘ra to‘rt guruhga ajratilib, ularning o‘rtacha o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari va yuqori xavotirlanish darajasi tahlil qilindi (1-jadval).

1-jadval. Oilaviy tarbiya uslublarining o‘quvchilar o‘zlashtirishi va psixologik ko‘rsatkichlariga ta’siri

Oilaviy tarbiya uslubi	O‘quvchilar ulushi	O‘rtacha o‘zlashtirish ko‘rsatkichi	Yuqori xavotirlanish darajasi	Asosiy psixologik-pedagogik belgi
Demokratik uslub	40%	85%	14%	O‘ziga ishonch, mustaqil fikrlash, ichki motivatsiya
Avtoritar uslub	28%	69%	64%	Xatodan qo‘rqish, tashabbussizlik, hissiy zo‘riqish
Giperopeka uslubi	18%	72%	51%	Mustaqil qaror qabul qila olmaslik, tez taslim bo‘lish
Liberal uslub	14%	60%	29%	Mas’uliyatsizlik, diqqat tarqoqligi, intizom sustligi

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, demokratik muhitda tarbiyalanayotgan o‘quvchilarning o‘rtacha o‘zlashtirish ko‘rsatkichi (85%) boshqa guruhlarga nisbatan ancha yuqori bo‘lib, ularda maktab xavotirlanishi eng past darajada (14%) qayd etildi. Avtoritar oila farzandlarida esa yuqori xavotirlanish darajasi 64 foizni tashkil etib, bu holat ularning dars jarayonida o‘z bilimlarini erkin namoyon etishiga jiddiy to‘sqinlik qilayotgani aniqlandi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, oilaviy tarbiya uslubi o‘quvchining nafaqat axloqiy qiyofasini, balki uning intellektual rivojlanishi va maktabdagi o‘zlashtirish samaradorligini belgilovchi asosiy poydevordir. Ota-onalar tomonidan qo‘llaniladigan haddan tashqari qattiqqo‘llik, befarqlik yoki me’yoridan ortiq g‘amxo‘rlik bolada ruhiy zo‘riqish, mustaqillikning so‘nishi va o‘qishga nisbatan bepisandlikni keltirib chiqaradi. Aksincha, o‘zaro hurmat, ishonch, oqilona talabchanlik va emotsional qo‘llab-quvvatlashga asoslangan demokratik tarbiya uslubi o‘quvchida mustaqil fikrlash, mas’uliyatni his etish va bilimga chanqoqlik fazilatlarini shakllantiradi.

Amaliy tavsiya sifatida maktab psixologlari va sinf rahbarlariga ota-onalar yig‘ilishlarida oilaviy tarbiya uslublarining bola ruhiyatiga ta’siri yuzasidan trening-seminarlar o‘tkazish, ota-onalarga farzand bilan konstruktiv muloqot qilish va uning kichik muvaffaqiyatlarini to‘g‘ri rag‘batlantirish ko‘nikmalarini o‘rgatish tavsiya etiladi. Zero, sog‘lom oilaviy muhit va maktabning hamkorligi barkamol shaxsni voyaga yetkazishning eng ishonchli kafolatidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Fitrat A. *Oila yoki oila boshqarish tartiblari.* – Toshkent: Ma’naviyat, 2000.

2. Karimova V.M. *Oila psixologiyasi: Darslik.* – Toshkent: Fan va texnologiya, 2008.
3. Mavlonova R., To‘rayeva O., Xoliqberdiyev K. *Pedagogika.* – Toshkent: O‘qituvchi, 2001.
4. G‘oziyev E.G‘. *Ontogenez psixologiyasi.* – Toshkent: Noshir, 2010.
5. Eydemiller E.G., Yustitskis V. *Psixologiya i psixoterapiya semyi.* – Sankt-Peterburg: Piter, 2008.
6. Baumrind D. *Child Care Practices Anteceding Three Patterns of Preschool Behavior.* – Genetic Psychology Monographs, 1967